

KOLIKO JE AKTUALAN ZAPADNI MARKSIZAM?

Smail Rapic

Bergische Universität Wuppertal
E-mail: rapic@uni-wuppertal.de

DOI: 10.20901/an.13.03

Prethodno priopćenje
Primljeno: veljača 2016.

Sažetak Osnovna teza članka glasi da je kasni Engels u razračunavanju s Marxovom kritikom političke ekonomije razvio pristup za teoriju građansko-kapitalističkog društva, unutar kojega je s jedne strane novcu, odnosno njegovoj akumulaciji u kapitalu, u potpunosti pridani konstitutivni značaj za tu društvenu formaciju, a time i intrinzična funkcija u duhu politike moći, a s druge strane u obzir uzet vrijednosno-racionalni aspekt građanskoga prava. Engels izbjegava monizam Marxova Kapitala tako da analizira sistemsku isprepletenost kapitalističkog tržišta s državnom administracijom od početka novoga vijeka do svojega vremena te pritom konstatira normativan napredak. Autorova je teza da njegova pojašnjenja unatoč svom fragmentarnom karakteru pokazuju dalekosežne veze s Weberovom teorijom novca i njegovim razumijevanjem modernog procesa racionalizacije. Autor izlaže svoju tezu kroz kontrast Engelsonog nasuprot Marxovu pristupu, te kasnijem razvoju ovih tema u radovima Lukácsa, Horkheimera, Adorna i Habermasa.

Ključne riječi Engels, Marx, frankfurtska škola, Habermas, kritika građanskog društva

U Zborniku objavljenom 2014. godine, posvećenom njegovom odnosu prema historijskom materijalizmu, Jürgen Habermas je napisao: “Značajni dijelovi moje teorije društva potječu iz tradicije zapadnoga marksizma” (Habermas, 2014). Moje je izlaganje posvećeno frankfurtskoj teorijskoj tradiciji. U njoj je knjiga Georga Lukácsa *Povijest i klasna svijest*, povezivanjem tradicijski prenesenog marksizma s teorijom Maxa Webera o suvremenom procesu racionalizacije, zadobila paradigmatičko značenje. Doduše se između Lukácsovog marksističkog pristupa i njegovog pozivanja na Webera pojavljuje nerazriješena napetost u odnosu na koju su suprotna staja-

lišta zauzeli Horkheimer i Adorno s jedne, te Habermas s druge strane. S jedne strane Lukács, nadovezujući se na Marxov *Kapital*, proglašava “robu univerzalnom kategorijom ukupnog društvenog postojanja” u građanskom kapitalizmu te zaključuje da njegova racionalnost postoji isključivo u proširivanju svrhovitog principa “izračunljivosti” na “ukupna područja života”; u okviru toga gledišta tendencija građanskoga prava prema “racionalnoj sistematizaciji” osigurava tek funkcionalne međudnose društva koje je posve monetarizirano; kao krunskoga svjedoka za takvo poimanje Lukács navodi Webera koji je građanskoga suca prigodno nazvao “stro-

jem za paragrafe” (Lukács, 1970: 174; Weber, 1980, 826). S druge strane, Lukács ublažava svoju tezu prema kojoj je kapitalistička proizvodnja obuhvatila “ukupne vidove života” građanskoga društva te je u skladu s time za sebe stvorila “pravo koje strukturalno prijanja uz njezinu strukturu” (Lukács, 1970: 182, 187). “Izolaciju” društvenih funkcija i njihovu internu “racionalizaciju” u skladu s “logikom specijalnosti” ubraja među svojstva modernog građansko-kapitalističkog doba, citirajući u tom kontekstu s odobravanjem Engelsovu konstataciju iz pisma iz 1890. godine, prema kojoj nije moguće unutarnji sklop građanskoga prava poimati kao direktan “odraz gospodarskih prilika”. Lukácsova nejednoznačna prosudba građanskoga prava odražava se kroz neobično iskrivljenu recepciju Webera. Naime, navodeći Webera kao autoritet za svoju tezu o čisto svrhovitom karakteru građanskoga prava te utemeljujući princip svrhovite računice u kapitalističkoj temeljnoj kategoriji robe, on sugerira da je Weber također bio uvjeren kako građanskim društvom u potpunosti ovladavaju zakoni kapitalističke proizvodnje (Lukács, 1970: 198). No, Weber je to tumačenje marksističkog teorema baze/nadgradnje u svojoj studiji *Protestantska etika i duh kapitalizma* izričito odbacio (Weber, 2010: 38). U svojoj analizi svrhovito-kalkulatornog aspekta građanskoga prava pozornost skreće na strukturnu analogiju u odnosu na kapitalističku proizvodnju, a ne na jednostran odnos ovisnosti. Weber je mišljenja da, u okviru tendencije sistematizacije građanskoga prava, do izražaja također dolazi vrijednosno-racionalni aspekt – težnja za normativnom koherentnošću (Weber, 1980: 12). Tom se stajalištu Lukács približava svojim upućivanjem na za to područje specifično racionaliziranje pojedinačnih

društvenih funkcija kao osobitosti modernih građansko-kapitalističkih društava, no iznenađuje da Lukács pritom u dotičnim ulomcima teksta ne spominje Webera, već jedino navodi spomenuti citat Engelsa. Tako nastaje paradoksalna situacija da se Lukács koristi Weberom kao krunskim svjedokom za tezu “jedinственoga procesa posvemašnjeg kapitaliziranja” građanskoga društva koju ovaj uopće ne zastupa, dočim se Weber ne spominje tamo, gdje mu je Lukács po tom pitanju najbliži. U djelu *Povijest i klasna svijest* dominira monističko tumačenje građansko-kapitalističkog društva kao, centralno u obliku robe smještenog “totaliteta” (Lukács, 1970: 21); tomu suprotstavljeno mišljenje, prema kojem je građansko pravo stvorilo svoju vlastitu logiku, ostaje marginalno.

Horkheimer i Adorno su monističku sliku građanskoga društva koja kod Lukácsa prevladava, još više oblikovali pomoću svoje teze koja se naslanja na Friedricha Pollocka, prema kojoj se je u 1930-im godinama u zapadnom kapitalizmu, fašizmu i komunizmu etablirao državni kapitalizam u različitim varijantama. Glavnu odredbu državnoga kapitalizma vide u birokratskoj kontroli ekonomskoga ciklusa, pomoću koje se trebaju izbjeći, tj. amortizirati endemičke krize u liberalnom kapitalizmu. Dok Weber ključnu ulogu državne administracije u moderno doba ocjenjuje kao izraz racionalnosti postupanja, gdje se prožimaju svrhovita i vrijednosna racionalnost, Horkheimer i Adorno u birokratskom aparatu na djelu vide isključivo instrumentalni razum. Adorno njome u djelu *Negativna dijalektika* izričito obuhvaća unutarnju sistematiku građanskoga prava koju Lukács barem dijelom miče iz tendencije univerzalizacije robnoga oblika (Adorno, 1970: 302).

Habermas je mišljenja da monistička slika građansko-kapitalističkoga društva koja kod Lukácsa prevladava te koju Horkheimer i Adorno radikaliziraju, ne udovoljava normativnim uvjetima racionalnosti koji su dosegnuti od prosvjetiteljstva naovamo i koji su ušli u građansko pravo (Habermas, 1981). Habermas se pritom načelno drži marksističkog teorema baze/nadgradnje. Još u svom djelu *Teorija komunikativnog djelovanja*, ekonomsku sferu označava kao područje društva koje “formira strukturu” (*ibid.*, 265). Habermas sustavno izgrađuje neredukcionističku verziju teorema baze/nadgradnje koja je spomenuta u navedenom citatu iz Engelsova pisma, iznoseći tezu da svjetskopovijesna evolucija normativne svijesti omogućuje prepoznavanje interne “logike razvoja” koja je u onim povijesnim razdobljima, u kojima je bilo moguće napredovanje normativne svijesti iskoristiti za rješavanje ekonomskih strukturnih problema, dovela do transformacije prava (Habermas, 1976: 12).

Habermas rekonstruira historijski materijalizam s obzirom na sociološku teoriju sustava koju je postavio Talcott Parsons. S jedne se strane slaže s teorijom sustava utoliko što smatra da svako društvo valja analizirati kao samoorganizirajući funkcionalni međuodnos; s druge strane Habermas, naslanjajući se na kritiku pozitivizma Horkheimera i Adorna, teoriji sustava zamjera da primjena modela pojašnjenja samoorganizacije društava ostaje jednostrana jer se pritom dovoljno ne uvažavaju međupovezanosti osoba koje je moguće učiniti odgovornima za njihovo djelovanje. Stoga Habermas u svojim tekstovima o rekonstrukciji historijskog materijalizma i u svom djelu *Teorija komunikativnog djelovanja* povezuje promatračku perspektivu teorije sustava sa životnom

perspektivom sudionika, u kojoj se smješta “logika razvoja” normativnosti (Parsons i Shils, 1949, 504). Po njemu metodički dualizam sustava i životnoga okruženja čini adekvatan teoretsko-arhitektonski okvir za Weberov pojmovni par “svrhovite racionalnost” naspram “vrijednosne racionalnosti”.

U djelu *Teorija komunikativnog djelovanja* Habermas se, po mom sudu s pravom, protivi analizi oblika robe u Marxovu *Kapitalu*, na koje se oslanjaju monističke analize kapitalizma Lukácsa, a također i Horkheimera i Adorna, tvrdeći da ona potpomaže “ekonomistički skraćenu interpretaciju” građanskoga društva (Habermas, 1981: 504). Polazeći od pojma razmjenske vrijednosti roba Adama Smitha, Marx želi pomoću analize oblika robe razviti specifičan pojam novca u građansko-kapitalističkom društvu te na taj način razotkriti razmjensku vrijednost kao “supstancu koja samu sebe pokreće” (*Marx i Engels*, 2014: 169); pritom Marx prilagođava pojam supstance Hegelove logike. Kako stoji u *Kapitalu*, “sadržaj” građanskoga pravnog odnosa je “dat kroz sam ekonomski odnos” (*ibid.*, 99). Habermasova središnja zamjerka je da Marxov monistički pristup sprječava sustavno razgraničenje vladajućih struktura i patologija građansko-kapitalističkoga društva od njihovih uvjeta racionalnosti (Habermas, 2014).

U djelu *Teorija komunikativnog djelovanja* Habermas pojam novca iz Marxovog *Kapitala* zamjenjuje parsonovskom koncepcijom novca kao sistemskog “regulatornog medija”, čija se efijencija može razviti na slobodnom tržištu (Habermas, 1981: 385). Kao drugi regulatorni medij Habermas uvodi administrativnu moć moderne države, kako bi, nadovezujući se na Parsonsa, u obzir uzeo “komplementarni odnos ekonomije i državnoga aparata” (*ibid.*, 504). U tim

parsonovskim potezima *Teorije komunikativnog djelovanja* Wolfgang Streeck vidi, po mom sudu s pravom, tendenciju depolitizacije ekonomije (Streeck, 2015: 10). Streeck prihvaća da se Habermasova kritika građansko-kapitalističkog društva fokusira na transformaciju svakodnevnih komunikacijskih i interakcijskih procesa kroz regulatorne medije “novca” i “administrativne moći” – u tome se sastoji sadržajni pandan Habermasovom metodičkom prigovoru da sociološka teorija sustava interakciju osoba podređuje sistemskim regulacijskim procesima; u skladu s time teorija sustava metodično miče upravo ono, što se u socijalnoj stvarnosti gura na rub; Habermas, doduše, u potkopavanju osobnih interakcijskih procesa vidi samo simptom zadiranja monetarnih i administrativnih mehanizama izvan područja njihovog eficientnog djelovanja, kapitalističkom novčarskom mediju ne pripisuje intrinzičnu dimenziju u duhu politike moći. Streeck se, naprotiv, poziva na teoriju novca Maxa Webera: “Novac nije” – kako Weber navodi u djelu *Gospodarstvo i društvo* – “bezazlen nalog za neodređene usluge, [...] već je primarno: oružje u borbi i cijena borbe, računsko sredstvo [...] samo u obliku kvantitativnog izraza procjene izgleda u borbi za interese” (Weber, 1980: 58; Streeck, 2015: 5).

Osnovna teza mojega izlaganja glasi da je kasni Engels u razračunavanju s Marxovom kritikom političke ekonomije razvio pristup za teoriju građansko-kapitalističkog društva, unutar kojega je s jedne strane novcu, odnosno njegovoj akumulaciji u kapitalu, u potpunosti pridano konstitutivni značaj za tu društvenu formaciju, a time i intrinzična funkcija u duhu politike moći, te da je s druge strane u obzir uzet vrijednosno-racionalni aspekt građanskoga prava. Dok Marx

kategorijalni okvir za svoju knjigu *Kapital* uzima iz Hegelove logike, Engels se cijeloga života ravna prema prvobitnom obliku historijskog materijalizma, čiju je strukturu teorije moguće specificirati pozivanjem na arhitektoniku habermasovske teorije društva. Engels izbjegava monizam Marxova *Kapitala* na način da analizira sistemsku isprepletenost kapitalističkog tržišta s državnom administracijom od početka novoga vijeka do svojega vremena te pritom konstatira normativan napredak. Moja je teza da njegova pojašnjenja unatoč svom fragmentarnom karakteru pokazuju dalekosežne veze s Weberovom teorijom novca i njegovim razumijevanjem modernog procesa racionalizacije. Osim toga ih je moguće primijeniti na sadašnju krizu sustava globaliziranog kapitalizma.

Prije nego što se posvetim Marxovim i Engelsovim različito akcentuiranim interpretacijama odnosa kapitalističke ekonomije i građanskoga prava, želio bih skicirati strukturu teorije prvobitnoga oblika historijskog materijalizma u njihovim ranim člancima, pri čemu doduše izostavljam središnje i prijeporno pitanje o tome je li moguće pod jednu jedinstvenu shemu tumačenja podvesti svjetskopovijesni slijed društvenih formacija.

U *Prepisci iz 1843.* s Rugeom, Bakunjinom i Feuerbachom, Marx “kritičku filozofiju” koju je Engels kasnije nazvao “historijski materijalizam”, karakterizira kao “samorazumijevanje [...] vremena u odnosu na svoje borbe i želje” (*Marx i Engels*, 2007: 346). Svrha analize trenutanih socijalnih konflikata jest da pruži dokaze za to u kojoj je mjeri želja za promjenom postojećih odnosa ostvariva. U svom članku pod naslovom *Komunisti i Karl Heinzen* (1847), Engels naglašava da kritička filozofija koju su Marx i on

koncipirali “nije doktrina”, već je “teoretski sažetak uvjeta za oslobođenje proletarijata” (*Marx i Engels*, 1990b: 321). Ovo nagovješta pojam “realnih mogućnosti” suvremene povijesne situacije kod Horkheimera i Adorna. U Marxovom djelu *Teze o Feuerbachu* koje je Engels nazvao “genijalnom klicom” historijskog materijalizma (*Marx i Engels*, 1984: 264), njegov je spoznajni pojam pregnantno formuliran:

“Pitanje je li ljudskom mišljenju svojstvena predmetna istina nije pitanje teorije, već je to *praktično* pitanje. U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj. stvarnost i moć [...] svoga mišljenja.” (*Marx i Engels*, 1990a: 5). Ovime Marx prihvaća Baconovu izreku: “Scientia et potentia humana in idem coincidunt” (*Novum Organon* I, 3). Prema tome se teoretske pretpostavke historijskog materijalizma moraju opravdati pomoću prognoza za izglednost uspjeha pokušaja društvenih promjena koje je moguće iz njega izvesti – one su pandan prirodnoznanstvenom eksperimentu.

Autorefleksivnu strukturu historijskog materijalizma koji je koncipiran kao jedinstvo teorije i prakse, moguće je specificirati pomoću Habermasove distinkcije između sistemski funkcionalne perspektive promatrača i valjano-teorijski orijentirane perspektive sudionika. Unutar perspektive promatrača se istražuje geneza društvenih kriza sustava: polazeći od glavne hipoteze, prema kojoj se suvremena društvena formacija nalazi u egzistencijalnoj krizi (Habermas, 1973: 10). U okviru perspektive sudionika povijesna evolucija socijalnih kodeksa normi interpretira se kao progresivno približavanje normativnim kriterijima društvene kritike historijskog materijalizma. Obje se perspektive autorefleksivno prožimaju na način da se historijski materi-

jalizam trudi dokazati da društvena promjena kojoj teži otvara izlaz iz dijanosticirane krize sustava, tako da je u slučaju uspješnog pokušaja promjene, djelovanje aktera, koje oni sami moraju poimati kao izraz svojih svjesnih odluka te koje mogu normativno obrazložiti, sistemski-funkcionalno objašnjivo u perspektivi promatrača (Habermas, 1971: 246).

U perspektivi promatrača historijski materijalizam podložnost svih društvenih formacija krizama sustava svodi na ekonomske suprotnosti interesa koje korijenje vuku iz izdiferenciranosti podjele rada (*Marx i Engels*, 1990a: 31). Ovi antagonizmi u tržišnom gospodarstvu otvoreno izlaze na vidjelo: u tradicionalnim društvima mogu ostati prikriveni u mjeri u kojoj se individue s pomoću socijalnih normi drže podalje od dosljednog praćenja gospodarskih interesa. U tržišnom gospodarstvu proizvođači roba i ponuđači usluga nastoje doseći najveći mogući profit, dok su potrošači zainteresirani za niske cijene. Osobe ovisne o plaći pokušavaju povećati svoja primanja, poduzetnici nastoje troškove osoblja držati niskima. Osobe ovisne o plaćama nadmeću se za radna mjesta, proizvođači i ponuđači za mogućnosti prodaje. Ove interesne suprotnosti mogu ostati latentne u onim društvima u kojima su radni procesi i razmjena roba propisani općeprihvaćenim socijalnim normama, kao, primjerice u indijskom kastinskom sustavu ili u feudalizmu u srednjovjekovnoj Europi. Da su ekonomski antagonizmi u svim razvijenijim društvima barem prikriveno virulentni, pokazuje uloga državne vlasti u održanju socijalnih klasnih struktura. Ispitivanja čvrstoće koja su povijesna društva snalazila u vidu ustanaka zakinutih ili borbi za moć imućnih slojeva, jasno dočaravaju potencijal za eskalaciju eko-

nomski motiviranih konflikata. Marx i Engels u djelu *Njemačka ideologija* naglašavaju da država svoju sistemsku funkciju "obuzdavanja posebnih interesa" socijalnih grupa, tj. slojeva može djelotvorno ispuniti tek na način da se prezentira odvjatnikom općih interesa te da tom samodefiniranju ugrubo također i udovolji (*ibid.*). Doduše su u svim dosadašnjim državnim oblicima kodeksi normi kojima se učvršćuje gospodarska nejednakost, pravno zaštićeni. Stoga s pravom možemo pretpostaviti da su normativni ekonomski propisi koje država donosi, uvijek također služili i da se spriječi da nepriviligirani postanu svjesni svojih gospodarskih interesa.

Prema tome, definiranje države kao nadgradnje ekonomske baze u *Njemačkoj ideologiji* kazuje da se sustavna funkcija države sastoji u obuzdavanju socijalnih sukoba, u okviru kojih su se povijesno gledano uvijek, pa tako i prikriveno, mogle rješavati suprotnosti interesa.

U perspektivi sudionika historijskog materijalizma u svjetskopovijesnoj se evoluciji državnih pravnih poredaka manifestiraju "stupnjevi razvoja ljudskoga duha" (*Marx i Engels*, 2007: 349), koji, prema Engelsu, vode do "zaista ljudskoga morala" (*Marx i Engels*, 1990c: 88). Pravo, prema tome, ima dva lica: s jedne su strane u svim dosadašnjim društvenim formacijama socioekonomske privilegije bile pravno podupriete, s druge je strane u povijesti prava primjetan normativni napredak.

U svojoj je raspravi *Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države* (1884.), Engels detaljno s pomoću reprezentativnih primjera izložio pojašnjenje povijesne geneze države koje je u *Njemačkoj ideologiji* izloženo tek u glavnim crtama.

Kapitalistička ekonomija i građansko pravo

Normativno-pravna ograničenja robne razmjene i odabir zanimanja u europskom feudalizmu, kao i u izvaneuropskim tradicionalnim društvima u novo doba, eliminirani su u onoj mjeri u kojoj se probio kapitalizam. Nastanak slobodnog robnog tržišta i tržišta rada javili su se istodobno s etabliranjem građanskoga pravnog poretka koji svakog čovjeka priznaje kao osobu, a time i kao vlasnika svoje radne snage. Nacionalna ekonomija koju je utemeljio Adam Smith, povezuje sustavnu analizu tržišnog gospodarstva s refleksijom na njezin normativno-pravni okvir. U Smithovu djelu *Bogatstvo naroda* moguće je razlikovati tri nivoa argumentiranja koji u Marxovu i Engelsovu kritiku političke ekonomije ulaze s različitom važnošću:

1. Svojom analizom sistemskih efekata povratne veze tržišnog gospodarstva Smith pokušava pokazati da je kod slobodne konkurencije na tržištu roba i rada u periodima gospodarskog rasta moguće pomiriti suprotnosti interesa između proizvođača i potrošača te između poduzeća i osoba ovisnih o plaći (Lowe, 1975). Cijene roba se na slobodnom tržištu stabiliziraju na razini koja je za potrošače povoljna; u periodima rasta ponuđači roba i usluga svoju dobit svejedno mogu povećati pojačanom prodajom. Zbog proširenja proizvodnih kapaciteta raste potreba za radnom snagom te radnici i namještenici mogu ostvariti povišice plaća; zahvaljujući povećanoj potrošnji koja je rezultat ovih kretanja, opet nove investicije poduzetnika postaju isplative. Budući da poduzetnici u fazama stagnacije ili recesije mogu na gubitke reagirati smanjivanjem proizvodnih kapaciteta, osobe ovisne o

plaći dospijevaju u podređen položaj te su u pravilu suočene s odabirom između gubitka plaće i nezaposlenosti. Stajalište Adama Smitha je da se kod dugotrajne recesije prevelika ponuda radne snage može smanjiti povećanom smrtnošću zbog nezaposlenosti i siromaštva, što je u tadašnjim životnim uvjetima bio realističan scenarij. U Smithovu opisu gospodarskoga rasta doduše nije uvaženo, na što su Marx i Engels imali primjedbu, da osobama ovisnima o plaći zbog korištenja strojeva također i u razdobljima rasta prijete nezaposlenost.

2. Smith od države zahtijeva da tijekom gospodarskoga rasta uspostavi, odnosno da održava opće pravne i nacionalno-ekonomske uvjete za dinamičnu ravnotežu sukobljenih interesa na način kako je on to koncipirao. Tu naročito spadaju dokidanje trgovinskih ograničenja i kontrole izbora zanimanja, nepristrano sudstvo, razbijanje monopola i kartela, zadovoljavajuća razina naobrazbe stanovništva, efikasna infrastruktura te niske kamate koje će pogodovati ulaganju kapitala (Smith, 1978: 54; Starbatty, 1985: 41).
3. Smith trajanje i intenzitet rada koji treba uložiti u proizvodnju nekoga, drugima potrebnog proizvoda, promatra kao prirodno mjerilo njegove "razmjenske vrijednosti" (Smith, 1978: 28). Cijena tog proizvoda na slobodnom tržištu većinom se približava toj vrijednosti (*ibid.*, 42); iznimku čine rijetke i tražene robe.

Svojom analizom oblika robe u *Kapitalu* Marx želi, polazeći od Smithova pojma razmjenske vrijednosti, razviti sistemski okvir za analizu kapitalističke ekonomije i njenih općih normativno-pravnih uvjeta u građanskom društvu. Dok Smith svoju kategoriju razmjenske

vrijednosti vidi kao nadvremensku veličinu, Marx je smješta u građanski kapitalizam te kao argument navodi da ona uključuje shvaćanje kako ljudski rad sam po sebi ima vrijednost koju je moguće iskazati novcem te je shodno tomu pravo na naknadu za rad normativno opravdano. U antici se, naprotiv, smatralo da robovi na osnovi svojega rada ne mogu imati nikakvih potraživanja (*Marx i Engels*, 2014: 74, 94). Primijeni li se odredba razmjenske vrijednosti u građanskoj nacionalnoj ekonomiji na ljudsku radnu snagu koja se stavlja na raspolaganje za plaću, prema Marxu je posljedica ta da naknada za rad mora pokriti jedino troškove proizvodnje i reprodukcije te radne snage. Prema tome je nužno osigurati samo održavanje radne snage osobe ovisne o plaći i podizanje njene djece. Ono što povrh toga privrjedi tj. "višak vrijednosti" od njezina rada, tzv. poslodavac može zadržati (*ibid.*: 184).

Marxova hegelijanska determinacija razmjenske vrijednosti kao "supstance" građansko-kapitalističkog društva "koja samu sebe pokreće" (*ibid.*: 169) govori da je ona njegova "bit" koja se razvija u totalitetu njegovih momenata kao svoje "manifestacije", postavljajući pritom vlastite uvjete. Razmjenska vrijednost "postavlja" građansko-kapitalistički pojam novca zbog toga što on u sebi krije njezino temeljno vjerovanje da ljudska radna snaga sama po sebi ima novčanu vrijednost. Istovremeno razmjenska vrijednost "zahtijeva" novac jer potražnja koja se mjeri novcem odlučuje o tome ima li neki proizvod uopće razmjensku vrijednost. Razmjenska vrijednost koja je materijalizirana u novcu, regulira kapitalističko tržište roba i rada. Normativno-pravni okvir građanskoga društva koji svakome omogućava sudjelovanje u tržišnom gospodarstvu te u tom smislu stvara preduvjet za to gospodarstvo,

opet je, prema *Kapitalu*, postavila razmjenska vrijednost, i to dvojako. Prvo, dokidanjem tradicionalnih socijalnih veza u kapitalizmu prvenstveno je nastao model tržišno-gospodarstvenog aktera koji, kao paradigmatika pojava građanskoga društva, u prvome redu ide za svojim interesima. Građansko se pravo poima kao regulatorni okvir za osobe koje si postavljaju vlastite ciljeve. Drugo, Marx tvrdi da njegovo određenje razmjenske vrijednosti radne snage kao robe suštinu građanskog shvaćanja socijalne pravde pogađa u srž. Budući da prisvajanje viška vrijednosti od poduzetnika pokreće akumulaciju kapitala, građansko pravo prema *Kapitalu* nije ništa doli institucionalni okvir za, kako Habermas kaže, “samo-iskorištavanje kapitala” (Habermas, 1981: 12).

Engels, naprotiv, čvrsto stoji pri tezi iz *Njemačke ideologije*, prema kojoj država svoju funkciju nadgradnje, kojoj je svrha sprečavanje socijalnih konflikata koji, naposljetku, izviru iz podjele rada, može ispuniti jedino tako da barem djelomično predstavlja suprotnost antagonističkoj sferi ekonomije. Normativna napredovanja građanskoga prava prema Engelsu se temelje na specifičnim očekivanjima koja se postavljaju pred državnu funkciju čuvara reda, koja proizlaze iz slobodnog tržišnog gospodarstva na pozadini novovjekovne erozije tradicionalnih socijalnih normiranja.

U ranom kapitalizmu kojeg Engels analizira u tekstu pod naslovom “O propasti feudalizma i usponu buržoazije” (1884.), pronađenom u fragmentu u njegovoj ostavštini, te u djelu *Anti-Dühring*, sukobljavali su se interesi građanskih posjednika manufaktura i trgovaca koji su forsirali gospodarski napredak s interesima feudalaca koji su carinskim zabranama otežavali trgovinu s udaljenim zemljama i interesima tradi-

cionalnih obrtnika, čijim su cehovskim statutom bila propisana pravila na tržištu rada (*Marx i Engels*, 1990c: 249; *Marx i Engels*, 1984: 392). Napredujuća je buržoazija uz pomoć teritorijalnih i nacionalnih država u nastajanju stekla premoć (*Marx i Engels*, 1984: 396). To je moguće objasniti sistemski funkcionalno: uklanjanje cehovskih privilegija i trgovinskih zabrana bilo je u gospodarskom smislu djelotvorno; centralizacijom državne moći zauzdani su konflikti lokalnih feudalaca (i komuna) koji su u srednjem vijeku dominirali (*ibid.*: 392). Potiskivanjem trampe koja je u srednjem vijeku u ruralnim krajevima dominirala (*ibid.*: 393), novac se je etablirao kao, kako Engels kaže, “regulator” (*ibid.*: 184; *Marx i Engels*, 1990c: 289), odnosno kao regulatorni mehanizam kapitalističkoga robnog tržišta i tržišta rada. Engels novome strukovnom staležu građanskih pravnika pripisuje ključnu “antifeudalnu” ulogu u izgrađivanju središnje-državne administracije (*Marx i Engels*, 1984: 367). Naglašava da se građansko-kapitalistička društvena formacija može ostvariti jedino “konfisciranjem” feudalnog vlasništva (*ibid.*: 112). Ovo nagovještava elaboriranje Weberove analize koji u djelu *Politika kao zanimanje* piše da se je moderna središnja država konstituirala “razvlašćenjem” lokalnih feudalnih “nositelja upravljačke moći” kao “institucionalna vladajuća organizacija” (Weber, 1992: 12). Kapitalistički novčarski medij time je zadobio funkciju u duhu politike moći, na način da je efikasnost tržišnog gospodarstva u nastajanju na raspolaganje stavila sredstva za etabliranje središnje države upravljane s pomoću pravnoga stručnog znanja na račun feudalnog vlasništva i staleških privilegija. Ukidanje tih privilegija u valjanost-teorijskoj sudioničkoj perspektivi historijskog materijalizma valja smatrati

normativnim napretkom. Budući da građanska država svim svojim članovima, barem formalno priznaje slobodu kretanja osoba, slobodan izbor zanimanja itd., može se prezentirati kao politička sila koja je iznad socioekonomskih suprotnosti interesa i klasa.

S globalnom ekspanzijom tržišnog gospodarstva u liberalnom kapitalizmu koji je nastao kao posljedica industrijske revolucije, individualne mogućnosti slobodnog djelovanja ekonomskih aktera gube na važnosti u odnosu na “mehaniizam kapitalističkog načina proizvodnje” (*Marx i Engels*, 1990c: 258), koji regulira novac. Pretvaranje velikih poduzeća u dionička društva jasno otkriva anonimizaciju procesa odlučivanja (*ibid.*: 259). Engels u završnom poglavlju djela *Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države* zastupa ponajprije zbudujuću tezu da “najviši državni oblik, demokratska republika u našim modernim društvenim prilikama” postaje “sve više neizbježna nužnost” (*Marx i Engels*, 1984: 167). Kako je to spojivo s Marxovim i Engelsovim temeljnim uvjerenjem da građansko pravo jamčenjem privatnog vlasništva nad proizvodnim sredstvima cementira socioekonomsku neravnotežu moći između vodstava poduzeća i osoba ovisnih o plaći, a koju je opisao već Adam Smith? Habermas je upozoravao na to da se pod pojmom nužnosti u historijskom materijalizmu s jedne strane podrazumijeva kauzalna, tj. sistemsko-funkcionalna determinacija, a s druge strane etički zahtjev (Habermas, 1971: 244). Čitamo li Engelsovu tezu tako da ona međusobno povezuje oba značenjska momenta, moguće ju je dovesti u vezu sa spoznajnim pojmom historijskog materijalizma, specificiranim kao samorazumijevanje. Tada ju je, naime, moguće iščitati kao eksplikaciju “značenja oslobađanja proletarijata”.

Shvaćena na ovaj način, Engelova teza kazuje da građanska država svoju nužnu funkciju čuvara reda u uvjetima sve izraženije anonimizirane kapitalističke ekonomije može iskoristiti jedino kroz procese demokratizacije koji, međutim, ustrajavanjem na privatnom vlasništvu nad proizvodnim sredstvima neizbježno zapinju već na početku, poprimajući tako iluzoran karakter, čime u fundamentalnoj krizi sustava kapitalizma koju su Marx i Engels prognozirali, odabir između dviju mogućnosti postaje neizbježan: ponovno izgubiti sve prednosti demokratizacije ili pak podruštvljenjem proizvodnih sredstava dosljedno nastaviti s postupcima demokratizacije.

Engels svoju tezu nije nigdje koncižno obrazložio. Ipak, rekursom na Weberovu teoriju novca, njegova se oskudna i razbacana objašnjenja mogu povezati u koherentan sklop. Engels u djelu *Anti-Dühring* piše:

“moderna je država [...] ona organizacija koju si građansko društvo daje kako bi održalo opće vanjske uvjete kapitalističke proizvodnje pred zadiranjem u njihovo, kako radnika, tako i pojedinačnih kapitalista” (*Marx i Engels*, 1984: 260).

Egzemplarno zadiranje kapitalista u, kako je Adam Smith nazvao, opće uvjete unosnog tržišnog gospodarstva, predstavlja onemogućavanje slobodne konkurencije s pomoću monopola i kartela ili pokušaj da se, utjecanjem na političare i vlasti, što može kulminirati u korupciji, dosegnu maksimalni profiti poduzeća. Borba ludita protiv tehničkih inovacija bila je zadiranje radnika na način koji su Marx i Engels držali kratkovidnim. Država se takvim nasilnim radnjama mora suprotstaviti, jednako kao i pokušaju da joj se uskrate prihodi koji su državi potrebni za financiranje infrastrukture, obrazovanje stanovništva itd.,

jer bi u protivnom riskirala socijalnu anarhiju, odnosno gospodarski kolaps. Ona se, dakle, mora izboriti za opće interese sustava kapitalističke proizvodnje spram oprečnih partikularnih interesa. U novo se doba, nestajanjem tradicionalnih socijalnih normiranja, povećavaju zahtjevi za racionalnim opravdanjem postupanja države i za njenom unutar-njom koherencijom. Stoga je država prisiljena omogućiti uvjete za funkcioniranje sustava tržišno-gospodarstvenoga prosperiteta na svim područjima. Pritom se kreće na području prioriteta između, po Weberu, “formale ‘racionalnosti’ računanja novca” i “materijane racionalnosti” gospodarenja (Weber, 1980: 44, 58). Formalna je racionalnost usmjerena ka povećavanju nacionalnog dohotka pomoću gospodarskog rasta te, s obzirom na svoj čisto svrhovito-racionalan karakter, isključuje društveno-etičku dimenziju činjenice da “tržišna bitka” odlučuje o cijenama i plaćama (*ibid.*, 44). Povećana smrtnost dugoročno nezaposlenih u recesiji mogla bi u ekonomskom smislu biti od koristi, te je tako “formalno” racionalna. Međutim, budući da pravno priznavanje svakoga čovjeka kao osobe spada u opći okvir tržišnog gospodarstva te da status osobe uključuje pravo na život, građanska država ipak ne može ignorirati pitanje, kako kaže Weber, “opskrbe dotičnih *grupa* ljudi [...] robama [...] s aspekta [...] prosudbenih postulata”; argumentativno opravdanje takvih postulata sadržano je u “materijalnoj racionalnosti” gospodarenja (*ibid.*). Kada na raspolaganju stoji dovoljno resursa za osiguranje osnovnih potreba nezaposlenih, zahtjev za normativnom koherencijom, koja po Weberu čini konstitutivan moment moderne vrijednosne racionalnosti, a koju Engels spominje u uvodno citiranom pismu, prisiljava građansku državu da

pravo na život i ekonomski podupire: putem socijalnog osiguranja ili kroz pravnu obvezu članova obitelji da jedni o drugima skrbe, porezne privilegije za karitativne organizacije itd. Tako se ograničava formalna racionalnost računanja novca. Državna administracija koja zbog nestajanja individualnih mogućnosti slobodnog djelovanja za sebe grabi sve veću političku moć, mora kompetentno provesti standarde formalne i materijalne racionalnosti koji si međusobno konkuriraju, ali su u istoj mjeri neophodni. Pristup administraciji stoga mora biti otvoren za one koji su za tu zadaću dostatno kvalificirani. Administracija se time uključuje u tržište rada, na kojem, u pravilu, svi sudjeluju. U tom smislu država svoju funkciju čuvara reda može ispuniti jedino u okviru procesa demokratizacije. No isti, prema Engelsu i prema Weberu, u liberalnoj državi ostaju rudimentarni, a time i iluzorni. Engels i Weber, međutim, blokade demokracije građanske države tumače različito. Engels ih svodi na klasnu strukturu građansko-kapitalističkog društva. Pristup državnom aparatu moći upravo je zbog zahtjeva za stručnim kvalifikacijama dostupan jedino privilegiranom građanstvu. Povrh toga, država može, s obzirom na, u ekonomskom smislu, ključnu ulogu dioničkih društava, svoju zadaću osiguravanja kapitalističkog prosperiteta ispuniti jedino u koordinaciji s burzom (*Marx i Engels*, 1984: 167). Weber, nasuprot tomu, najveću prepreku procesima demokratizacije u građanskoj državi vidi u tvrdokornosti birokracije. Za njega je ona aparat koji se pokorava svojim vlastitim zakonima i koji se pokazuje otpornim na gospodarske i političke promjene jer je neophodan za funkcioniranje modernih društava (Weber, 1980: 570).

Prema Marxu i Engelsu, klasni karakter građanskoga društva može ostati prikriven dok god osobe ovisne o plaći profitiraju od gospodarskog rasta. Izaći će, međutim, na vidjelo kada se konačno dosegnu granice rasta. U svom djelu *Razvoj socijalizma od utopije prema znanosti*, Engels prognozira da će u toj situaciji država morati preuzeti “vođenje proizvodnje” zbog prijetnje da bi tržišno gospodarstvo moglo postati disfunkcionalno, pri čemu će država svejedno, na osnovi svojega klasnog karaktera, agirati kao “bitno kapitalistički stroj”: “Odnos kapitala [...] bit će doveden do samoga kraja. Ali, na tom će se kraju preokrenuti” (*Marx i Engels*, 1987: 222). U prilog Engelsovoj prognozi govore državna sanacija banaka na račun poreznih obveznika u svjetskoj financijskoj krizi 2008. godine, politički programi za provođe-

nja mjera štednje koje su s ciljem refinanciranja provela vodeća tijela EU-a, postupno prebacivanje fundamentalnih gospodarsko-političkih odluka na središnje banke kojima su često na čelu nekadašnji investicijski bankari, te na taj način isprovociran uspon desnog populizma koji želi povratak na predkapitalistički paternalizam i koji dijelom prikriva demokraciju, a dijelom se protiv nje otvoreno bori. Weber se je, doduše s pravom, skeptično postavio protiv pozivanja Marxa i Engelsa da je moguće podružtvljenjem proizvodnih sredstava nadići antagonizme koji su zapravo ukorijenjeni u podjeli rada i klasne strukture. Ovime je označena problemska konstelacija pred koju smo stavljeni kada promišljamo o nekoj društvenoj formaciji onkraj suvremenog kapitalizma.

REFERENCE

- Adorno, T. W. (1970) *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2014) Schlusswort, u: Smail Rapić (ur.) *Habermas und der Historische Materialismus*. Freiburg / München: Verlag Kal Alber.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1976) *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1973) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1971) *Theorie und Praxis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Lowe, A. (1975) Adam Smiths System of Equilibrium Growth, u: In: Andrew S. Skinner i Thomas Wilson (ur.) *Essays on Adam Smith*. Oxford: Oxford University Press: 415-425.
- Lukács, G. (1970) *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Neuwied: Luchterhand.
- Marx, K. i Engels, F. (2007) *Marx-Engels-Werke Band 1*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1990a) *Marx-Engels-Werke Band 3*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1990b) *Marx-Engels-Werke Band 4*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1987) *Marx-Engels-Werke Band 19*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1990c) *Marx-Engels-Werke Band 20*. Berlin. Karl Dietz Verlag.

- Marx, K. i Engels, F. (1984) *Marx-Engels-Werke Band 21*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (2014) *Marx-Engels-Werke Band 23*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Parsons, T. i Shils, E. (1949) *Towards a General Theory of Action*. New York: Harper & Row
- Smith, A. (1978) *Der Wohlstand der Nationen*. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Starbatty, J. (1985) *Die englischen Klassiker der Nationalökonomie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Streeck, W. (2015) Why the Euro divides Europe. *New Left Review* 95: 5-26.
- Weber (2010) *Religion und Gesellschaft. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Frankfurt am Main: Dörfler Verlag.
- Weber, M. (1970) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck.

How current is western Marxism?

SUMMARY The core argument of the article is that Engels in his late thought dealing with Marx's critique of political economy developed an approach to theory of bourgeois capitalist society. Within this society, on the one hand, the money and its accumulation through capital has a constitutive role of social formation and intrinsic function of creating political power. On the other hand, this theory develops rational value aspect of bourgeois law. Engels avoids the monism of Marx's *The Capital* by analyzing systemic relationship between capitalist market and state administration from the beginning of modern age to his own time and noticing a progress in this relationship. Author maintains that, despite the fragmented character of Engels's theory, it shows a connection with Weber's theory of money and his understanding of modern process of rationalization. Author develops his thesis by contrasting Engels's approach to that of Marx and later development of these themes in works of Lukács, Horkheimer, Adorna and Habermas.

KEY WORDS Engels, Marx, Frankfurt School, Habermas, critique of bourgeois society